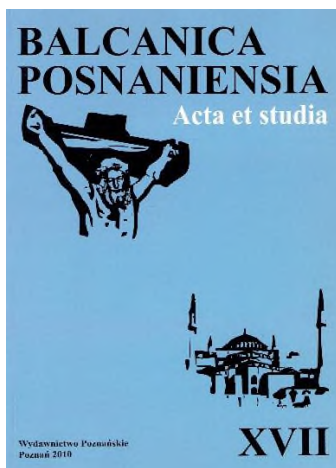

Kujawa Karol, „Smok z Bośni” w tradycji bośniackich muzułmanów wczoraj i dziś, „Balcanica Posnaniensia. Acta et Studia” 2010, t. 17, s. 183–194.

<https://doi.org/10.14746/bp.2010.17.13>

<https://pressto.amu.edu.pl/index.php/bp/article/view/52465>

Instytucją przechowującą materiały źródłowe jest Biblioteka Collegium Historicum Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<http://bch.amu.edu.pl>

Zadanie zostało zrealizowane w ramach konkursu „Społeczna odpowiedzialność nauki II – Wsparcie dla bibliotek naukowych”. Projekt zatytułowany „Digitalizacja archiwalnych wydań czasopism naukowych zgromadzonych przez Bibliotekę Coll. Historicum UAM”. Projekt dofinansowany ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu Społeczna odpowiedzialność nauki II. Wsparcie dla bibliotek naukowych (umowa nr BIBL/SP/0092/2024/02 z dnia 05.12.2024). Całkowita wartość projektu: 247 236,00 zł. Kwota dofinansowania: 220 836,00 zł.

The institution storing the source materials is the Library of the Collegium Historicum of the Adam Mickiewicz University in Poznań.

bch.amu.edu.pl

The task was carried out within the framework of the competition “Social Responsibility of Science II – Support for Scientific Libraries”. The project entitled “Digitization of archival editions of scientific journals collected by the Library of the Coll. Historicum of Adam Mickiewicz University”. The project was co-financed from state budget funds granted by the Minister of Science within the framework of the Programme Social Responsibility of Science II. Support for Scientific Libraries (agreement no. BIBL/SP/0092/2024/02 of 05.12.2024). Total value of the project: PLN 247,236.00. Amount of co-financing: PLN 220,836.00.

UNIwersYTET
IM. ADAMA MICKIEWICZA
W POZNANIU

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Społeczna
Odpowiedzialność
Nauki II

„SMOK Z BOŚNI” W TRADYCJI BOŚNIACKICH MUZUŁMANÓW WZORAJ I DZIŚ

KAROL KUJAWA

ABSTRACT. Karol Kujawa, „*Smok z Bośni*” w tradycji bośniackich muzułmanów wczoraj i dziś (“*Dragon of Bosnia*” in tradition of Bosnian Muslims yesterday and today).

Balkanica Posnaniensia. Acta et studia, XVII, Poznań 2010, Wydawnictwo Poznańskie, pp. 183-193, ISBN 978-83-7177-650-2, ISSN 0239-4278. Polish text with a summary in English.

Karol Kujawa, Instytut Historii UAM, ul. Św. Marcin 78, 61-809 Poznań, Polska -- Poland.

W historii bośniackich muzułmanów niezwykle ważną rolę odegrał legendarny rycerz Husein Gradašević. W pierwszej połowie XIX w. stał on na czele powstania wymierzonego przeciw reformom sułtana, które miały na celu europeizację Imperium Osmańskiego. Zwycięstwa nad wojskiem sułtana przyniosły Gradaševićowi sławę. W dowód uznania mieszkańcy Bośni nadali mu pseudonim *Zmaj od Bosne* (Smok z Bośni). Pamięć bośniackich muzułmanów o bośniackim rycerzu przetrwała stulecia. Dużą rolę w tym odegrała zarówno monarchia austro-węgierska, jak i profaszystowskie NDH (*Nezavisna Država Hrvatska*). W komunistycznej Jugosławii, jako przeciwnik wdrażania nowoczesnych reform, *Zmaj* stał się przedmiotem dyskryminacji. Do renesansu bośniackiego wojownika doszło w latach dziewięćdziesiątych XX w. Na terenie Bośni i Hercegowiny powstawały oddziały militarne noszące imię *Zmaja od Bosne*, pojawiły się publikacje naukowe, w których przedstawiano *Zmaja* jako lidera ruchu autonomicznego Bośni, śpiewano tradycyjne muzułmańskie pieśni, tzw. *sevda-linki*, o legendarnym rycerzu. W czasie wojny w latach 1992-1995 wielu z mieszkańców zagrożonych muzułmańskich enklaw (głównie Gradačac i Srebrenica) w chwili zagrożenia identyfikowało ze *Zmajem* również lokalnych obrońców.

Kim zatem był legendarny rycerz? Jak zapisał się w pamięci mieszkańców Bośni i Hercegowiny? Jaką rolę ogrywał w życiu bośniackich muzułmanów w czasie ostatniej wojny w Bośni i Hercegowinie?

Rodzina Huseina Gradaševića prawdopodobnie pochodziła z ziem węgierskich¹.

¹ Więcej na temat muzułmanów, którzy przenieśli się z ziem węgierskich do Bośni, zob.: A. Olesnicki, *Duhovna služba bektasijjskoga reda u akindžijskoj vojsci*, „Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu”, Vol. 22-23 No. 1, Sijecanj 1942, s. 193-206.

W Budzie cieszyła się wysokim statusem społecznym oraz okazałą fortuną. Nie znana jest dokładna data osiedlenia tego rodu w Bośni. Pewne jest jedynie to, że na mocy sułtańskiego *fermanu* (nakazu) nadano im ziemię w bośniackiej Posavinie – krainie w północno-wschodniej Bośni biegnącej głównie wzdłuż rzeki Sawy, zdominowanej przez ludność katolicką. Do ich obowiązków należała przede wszystkim obrona granic Imperium Osmańskiego.

Husein urodził się w 1802 r. Nie dysponujemy wieloma informacjami na temat jego dzieciństwa. Niektórzy badacze sądzą, że w młodości pobierał nauki od dwóch derwiszów, inni z kolei, że z powodu swojej religijności i skromnego trybu życia był członkiem tego muzułmańskiego bractwa religijnego². Kariera Huseina rozpoczęła się szybko. Już w wieku 18 lat, po śmierci swoich najstarszych braci, przejął on obowiązki dowódcy wojskowego, tzw. *kapetana*, posawińskiego miasta – Gradačaca³. W czasie, gdy sprawował swoją funkcję, infrastrukturę tego miasta znacznie rozbudowano. Według tradycji bośniackich muzułmanów Husein zbudował tam swoją chatę warowną – *Bjela Kula*. W rzeczywistości powstała ona znacznie wcześniej. Gradačkański *kapetan* był również znany jako fundator meczetów. Najślynniejszy z nich, *Bjela džamija*, zwany również od jego imienia *Husejiniją džamiją*, powstał w 1826 r. niedaleko *Bjela Kula*⁴.

Interesujące wydaje się również to, że Husein pojawia się także w pieśniach ludowych ludności chrześcijańskiej i traktowany jest w nich z wielkim szacunkiem i sympatią. Ten wizerunek zawdzięczał on przede wszystkim swojej tolerancji. Umożliwiał chrześcijanom budowę obiektów religijnych, choć w tym okresie prawo wymagało na to zgody sułtana. W ten sposób zbudowano kościoły katolickie, między innymi we wsiach Tolisa, Dubrave i Garevac, oraz cerkiew prawosławną w Obudovac⁵.

Najważniejsze lata działalności Huseina przypadły na początek lat trzydziestych XIX w. Były to czasy niezwykle niespokojne dla Bośni. Imperium Osmańskie coraz bardziej słabło i traciło na znaczeniu. W pokoju adrianopolskim kończącym wojnę z Rosją zgodziło się formalnie na autonomię serbską, w skład której weszło 6 nahiji, uznawanych tradycyjnie za bośniackie. Spowodowało to niezadowolenie Bośniaków, a z drugiej strony obudziło nadzieję na autonomię.

Ponadto Bośniacy niechętnie przyjęli reformy administracyjne i wojskowe wprowadzone przez sułtana Mahmuda II, w szczególności likwidację korpusu janczarów,

² O roli, jaką odegrały bractwa derwiszów w Bośni, zob. J. Hauziński, *Sufizm bałkański – perspektywy: dialogu czy konfrontacji*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia” XV. *Ludzie i idee ponad granicami*, Poznań 2009, s. 15-25; J. Hauziński, *Sufizm – religia czy światopogląd*, „Zeszyty Teoretyczne TWP”, Poznań 1969, s. 11; M. Hadžijahić, *Od tradicije do identiteta*, Sarajevo 1974, s. 107, 121; T. Maćcan, *Povijest hrvatskog naroda*, Zagreb 1992, s. 120-123, 187-193.

³ S. Šehić, *Zmaj od Bosne: Husein-kapetan Gradašćević*, drugo prošireno izdanje, Wuppertal 1994, s. 8.

⁴ *Narednog vikenda posjetite Gradačac*, <http://www.sarajevo-x.com/lifestyle/putovanja/clanak/090327070>, Aktualizacja: 12.05.2010.

⁵ I. Žanić, *Flag on the Mountain. A Political Anthropology of War in Croatia and Bosnia 1990-1995*, London 2007, s. 460.

w którym służyło wielu z nich. Nie podobała się również reforma stroju i zastąpienie tradycyjnych turbanów fezami, które dotychczas były popularne głównie wśród chrześcijan.

Przeciwnikami zmian byli przede wszystkim bośniaccy *ajanowie* (wójtowie) i *kapetanowie*, będący zarówno feudalnymi właścicielami wielkich majątków ziemskich, jak i przedstawicielami władzy lokalnej, tak cywilnej, jak i wojskowej. Do wybuchu powstania, które ogarnęło całą Bośnię, doszło wkrótce po tym, gdy do Sarajewa przybył nowo mianowany przez sułtana wezyr – Morali Ali Namik Pa-sza. Nowego zarządcy „(...) Bošnjacy nie tylko nie lubili, ale nienawidzili, również z tego powodu, że nie nosił kapy i turbanu, jak starzy wezyrowie, ale zupełnie inny prosty fez, który upokarzał janczarski duch Bošnjaka, a szczególnie konserwatywną szlachtę” (tłum. K. K.)⁶. Rozgniewani *ajanowie* zorganizowali w końcu grudnia 1830 r. spotkanie w najważniejszym sarajewskim meczecie *Careva džamiji* (Meczeta Sułtana), podczas którego potępili wszystkie reformy „giaura-sułtana” i wystąpili z żądaniami zwrotu starych bośniackich nahiji, wycofania się z reform wojskowych oraz autonomii dla Bośni z prawem wyboru własnego wezyra. Na swojego przywódcę obrali *kapetana* Huseina Gradašćevicia⁷.

Do pierwszych starć między oddziałami Huseina a wojskiem wiernym sułtanowi doszło niedaleko Lipljana na Kosowie latem 1831 r. Wielki wezyr musiał uznać wyższość oddziałów kierowanych przez Huseina i zawarł z nim pokój, w którym obiecał, że Gradašćević zostanie mianowany wezyrem Bośni. Nie czekając na formalne mianowanie, przywódca powstańców bośniackich objął tę funkcję natychmiast po powrocie do kraju, co zostało źle przyjęte w Stambule. Walki na Kosowie przyniosły mu wielką sławę i od tego czasu mieszkańcy Bośni zaczęli nazywać go Smokiem z Bośni⁸, co w kulturze południowych Słowian było symbolem niezwykłej siły i męstwa bohatera⁹. Gradašćevićowi bardzo przypadł do gustu nowy przydomek i od tego czasu podpisywał się właśnie tym mianem. Jednak w starciu z nową ekspedycją sułtańską, podjętą po pacyfikacji analogicznego powstania w sąsiedniej Albanii wiosną 1832 r., dowodzoną przez nowo mianowanego wezyra Bośni Kara Mahmud paszę, wiodło mu się znacznie gorzej. Do przełomowej bitwy doszło w maju 1832 r. między Sarajewem a sąsiednią wioską Ilidzą (obecna dzielnica Sarajewa). Początkowo wydawało się, że zwycięży *Zmaj*, jednak decydujący cios zadały posiłki sułtana z Hercegowiny, kierowane przez Ali-Paszę Rizvanbegovicia oraz Smail-agę Čengicia.

Legenda głosi, że Gradašćević zginął w bitwie na sarajewskim polu, a przed śmiercią miał wypowiedzieć chętnie powtarzane przez bośniackich mużulmanów słowa: „Oto ostatni dzień naszej wolności!”¹⁰ Rzeczywistość wyglądała inaczej. Zaskoczony *Zmaj* z najbliższym otoczeniem oraz rodziną wycofał się z Sarajewa

⁶ S. Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, od g. 1463-1850*, Sarajevo 1900, s. 139.

⁷ Ibidem, s. 56.

⁸ Ibidem, s. 142.

⁹ Więcej na temat kultu smoka wśród Słowian, zob. A. Szyjewski, *Religia Słowian*, Krajów 2003; A. Gieysztor, *Mitologia Słowian*, Warszawa 1986; P. Zajac, *O zaświatach niedalekich i cudach nienadzwyczajnych*, Kraków 2004.

¹⁰ J.E. Tomić, *Zmaj od Bosne*, Zagreb 1879, s. 45.

i przekroczył granicę austriacką, gdzie został zatrzymany najpierw w Slavonskim Brodzie, a potem w Osijeku¹¹. Stamtąd podjął negocjacje z sułtanem. Ostatecznie uzyskał przebaczenie i zgodę na powrót do kraju pod warunkiem, że nie wróci do Bośni ani nie będzie mieszkał w europejskiej części imperium. Przez Belgrad wyruszył do Sztambułu, gdzie spędził ostatnie kilkanaście miesięcy swego życia. Niektórzy badacze podają, że sułtan zaproponował mu objęcie wysokiego stanowiska w wojsku, lecz Gradašćević odmówił, za co został zesłany do Trapezuntu¹². Jeśli jednak istotnie tam przebywał, to niedługo. Szybko wrócił do Sztambułu, gdzie zmarł 17 sierpnia 1834 r. Nie znamy dokładnej przyczyny śmierci owianego chwałą *Zmaja od Bosne*. Biorąc pod uwagę fakt, że już od czasu pobytu w Belgradzie poważnie chorował, można przypuszczać, że przyczynę jego śmierci stanowiła gruźlica¹³. Nie wykluczone jednak, że zmarł w wyniku panującej w tym czasie epidemii cholery. Douńa szybko pojawiły się pogłoski o jego otruciu. Pochowano go w jednym z najświętszych miejsc kultu dla muzułmanów – na Złotym Rogu w Sztambule – tuż obok towarzysza Proroka Mahometa, Ajjub’a Ansari’ego (Ayyūb Anṣārī)¹⁴.

Po śmierci *Zmaj* nie mógł być opisywany w taki sam sposób jak inny legendarny bohater bośniackich muzułmanów – Alija Đerzelez, ponieważ najlepszy czas epickich pieśni już minął. Pomimo to bośniaccy muzułmanie ciągle pamiętali go przede wszystkim jako przywódcę autonomii Bośni i męczennika, który zginął za swoją ojczyznę. O tej pamięci dobrze świadczy znana wśród nich legenda mówiąca, że: „(...) przez wiele lat po jego śmierci, niejedyn człowiek, gdy usłyszał jego nazwisko, nie był w stanie powstrzymać się przed tym, aby uronić łzę”¹⁵. W przekazach ustnych wspomniano go także jako rycerza na białym koniu o niezwykłej odwadze. W jednej z anegdot *Zmaj* na pytanie, czy boi się wojny z Imperium Osmańskim, odpowiedział: „Boga się boję mało, sultana trochę, a wezyra – jak swojego konia”¹⁶.

Jedno z najważniejszych wydarzeń w historii bośniackich muzułmanów nastąpiło w 1878 r. Na mocy postanowień kongresu berlińskiego, Bośnia i Hercegowina znalazła się pod okupacją monarchii austro-węgierskiej¹⁷. Od początku swojego panowania na tych ziemiach nowe władze pragnęły zyskać wśród lokalnych muzułmanów nowego sojusznika. Aby przekonać ich o swoich dobrych zamiarach, zaczęły wspierać kult bośniackiego przywódcy. Już rok po ogłoszeniu okupacji Bośni i Hercegowiny, jeden z chorwackich pisarzy, Josip Eugen Tomić, opublikował w Zagrzebiu powieść pod tytułem *Zmaj od Bosne*, w której gloryfikował dokonania Huseina Gradašćevića. Kanwę tej powieści stanowiła wielka miłość Huseina do

¹¹ S. Bašagić, *Kratka uputa u prošlost*, s. 144-148.

¹² V. Biščević, *Bosanski namjesnici osmanskog doba (1463-1878)*, Sarajevo 2006, s. 372.

¹³ B. Ћоровић, *Историја српског народа*, t. III, Београд 1997, s. 127.

¹⁴ A. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo 1996, s. 233.

¹⁵ Cyt. za: http://bs.wikipedia.org/wiki/Husein-kapetan_Grada%C5%A1%C4%8Devi%C4%87.

¹⁶ H. Kamberović, *Husein-kapetan Gradašćević (1802-1834): Biografija: uz dvjestu godišnjicu rođenja*, Gradačac 2002, s. 43.

¹⁷ Zob. prired. M. Stojković, *Balkanski ugovorni odnosi 1876-1996. Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama*, t. I (1876-1918), Beograd 1998, s. 123.

katoliczki Mariji Vidas, której ojciec służył w habsburskiej kawalerii¹⁸. Inny przedstawiciel austro-węgierskich władz, Koste Hörman (1850-1921), pełniący funkcję doradcy władz krajowych dla Bośni i Hercegowiny (*savjetnik zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu*), postanowił zebrać pieśni na temat mużulmańskich bohaterów narodowych i opublikował je w 1888 r. pod tytułem *Narodne pjesme muhamedovaca u Bosni i Hercegovini* (*Pieśni ludowe mużulmanów w Bośni i Hercegowinie*). W 1890 r. władze austro-węgierskie przystąpiły do odbudowy zniszczonego podczas wojny sarajewskiego meczetu – *Careva džamija*, gdzie 59 lat wcześniej bośniaccy begowie i ajanowie wybrali *Zmaja* na swojego wodza.

W 1900 r. jeden z najwybitniejszych bośniackich orientalistów i poetów, blisko związany z monarchią, Savfet-beg Bašagić, napisał książkę pod tytułem *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine od g. 1463-1850* (Krótka informacja o przeszłości Bośni i Hercegowiny w latach 1463-1850)¹⁹, która pełniła funkcję podstawowego podręcznika do nauki historii dla mieszkańców BiH. Bašagić poświęcił w niej Gradašćeviciowi dużo miejsca. Nie był wobec niego bezkrytyczny. Pisał między innymi, że zgubiła go zwykła pycha. Po tym, gdy bośniaccy mużulmanie nadali mu przydomek *Zmaj od Bosne*, za bardzo uwierzył w swoje umiejętności i przegrał decydującą bitwę na sarajewskim polu. Pomimo to mużulmański historyk wykorzystywał *Zmaja* do budowania patriotyzmu wśród mieszkańców Bośni. Podkreślał, że: „Porażka *Zmaja od Bosne* i sukces tureckich sił Kara Mahmuta nie zabiły janczarskiego ducha oporu wśród Bošnjaków” (tłum. K. K.)²⁰. W 1911 r. opublikowana została sztuka poświęcona przywódcy powstania bośniackiego, zatytułowana *Bratski inat* (*Braterska kłótnia*). Autorem jej był ceniony wówczas pisarz chorwacki Krsto Pavletić.

Bośniacy nie zapomnieli o Gradašćeviciu także w międzywojennej Jugosławii. W 1931 r. pojawiła się jego krótka biografia, autorstwa Hamdiji Kreševljakovicia, pretendująca do opracowania naukowego, w której „*Zmaj*” przedstawiony został w bardzo pozytywnym świetle, jako bośniacki patriota²¹.

Z roli, jaką odgrywał w tradycji bośniackich mużulmanów *Zmaj od Bosne*, doskonale zdawali sobie sprawę przedstawiciele profaszystowskiego Niezależnego Państwa Chorwackiego (*Nezavisna Hrvatska Država*), istniejącego w czasie II wojny światowej. Wzorem monarchii austro-węgierskiej pragnęli oni przeciągnąć mużulmanów na swoją stronę. Aby osiągnąć ten cel, zaczęli wspierać mużulmańskie tradycje. W 1944 r. rozpoczęli rozmowy z przedstawicielami dyplomacji tureckiej na temat uroczystego sprowadzenia zwłok Huseina Gradašćevicia ze Stambułu do Sarajewa. Oprócz tego popularny wówczas pisarz i aktor bośniacki Ahmed Murad-begović napisał sztukę teatralną *Husein-beg Gradašćević*. W 1942 r. wystawiono ją między innymi w Zagrzebiu oraz Sarajewie. Główną tezą tego spektaklu była potrzeba współpracy dwóch wyznań – katolików i mużulmanów²².

¹⁸ I. Banac, *The national question in Yugoslavia: origins, history, politics*, New York 1984, s. 364.

¹⁹ S. Bašagić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine, od g. 1463-1850*, Sarajevo 1900.

²⁰ Ibidem, s. 151.

²¹ H. Kreševljaković, *Husejin kapetan Gradašćević Zmaj od Bosne*, Sarajevo 1931.

²² N. Kisić-Kolanović, op. cit., „Časopis za suvremenu povijest”, no. 1, Zagreb 2007, s. 23.

Po wojnie działacze komunistyczni podjęli działania w kierunku ograniczenia roli religii w życiu mieszkańców Bośni. Cenzurą objęto wszystkie książki i pieśni, w których główną rolę odgrywali muzułmańscy wojownicy. Wśród nich najbardziej niepożądany był *Zmaj od Bosne*, z powodu swojego wizerunku przeciwnika wdrażania nowoczesnych reform.

Powoli jednak Gradašćević wracał do łask w komunistycznej Jugosławii, zwłaszcza po uznaniu w 1968 r. bośniackich muzułmanów za odrębny naród. Pierwszym sygnałem tego odprężenia było wznowienie publikacji chorwackiego pisarza Josipa Eugena Tomicia pod tytułem *Opančareva kći. Zmaj od Bosne. Melita* (1970). Jednak do prawdziwego odrodzenia kultu muzułmańskiego rycerza doszło dopiero w czasie wojny w latach 1992-1995. Jednym z powodów tego procesu był z pewnością atak utożsamianych z Serbami sił jugosłowiańskich na dziedzictwo kulturowe bośniackich muzułmanów. Tuż po ogłoszeniu niepodległości przez Bośnię i Hercegowinę (2 kwietnia 1992) federacyjne wojska Jugosłowiańskiej Armii Ludowej (JNA), głównie dowodzone przez Ratko Mladicia²³, rozpoczęły bombardowanie najważniejszych bośniackich miast. Wśród nich znajdował się również Gradašćac, w którym jugosłowiańska artyleria ostrzelała *Bjela Kula*²⁴.

W obronie Gradašćaca spontanicznie powstawały mieszane oddziały muzułmańsko-chorwackie. Niektóre z nich przybierały za patrona *Zmaja od Bosne*. Żołnierze tych formacji wojskowych za główny cel postawili sobie obronę miejscowej ludności oraz zbudowanej przez Huseina *Bjela Kula*. Wizerunek i imię legendarnego rycerza pojawiały się również na odznaczeniach wojskowych oraz czołgach. Poza tym dla 107. brygady im. *Zmaja od Bosne* jeden z najbardziej znanych bośniackich wykonawców tradycyjnych muzułmańskich *sevdalinek*, Eso Bestija, wykonał utwór pod tytułem *Brigada Zmaj od Bosne* (Brygada Smoka z Bośni). Oto jego treść:

Sa gradašca Bjele Kule
sevdalinka pjesme ori
na besaru velikoga Huseina kapetana.
Oslobodi svaki pedar zemlje ponosne
A Brigada Zmaj od Bosne za svoju se zemlju bori.
Oslobodi svaki pedar zemlje ponosne
sa tvojih ratnika Zmaja od Bosne.
Zmaj se dusmane protjerati²⁵.

²³ Ratko Mladić był jednym z liderów bośniackich Serbów. Podczas II wojny światowej jego rodzice i siostra zostali zamordowani przez oddziały ustaszy (siły zbrojne faszystowskiego państwa chorwackiego NDH, w skład których wchodził Chorwaci i muzułmanie z BiH) (E. Ramić, Srebrenica 7/11 – 9/11 New York, „Nur”, br. 3, 09.2004, s. 43).

²⁴ B. Magaš, I. Žanić, *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 199-1995*, Zagreb 1999, s. 184; zob. też S. Hadžović, *Sastavni dio ciljeva rata protiv BiH – genocid i etničko čišćenje*, [w:] *Ratovi u Jugoslaviji 1991-1999*, prired. R. Ratković, Beograd 2002, s. 266-267.

²⁵ Z miasta Białej Kuli, grzmi pieśń *sevdalinka*, na grobie wielkiego kapitana Huseina. Wyzwoli każdy metr dumnej ziemi. A Brygada Smoka z Bośni o swoją ziemię walczy. Wyzwoli każdy metr dumnej ziemi, z twoimi żołnierzami Smoka z Bośni. Smok wypędzi wrogów (tłum. własne). Inną znaną *sevdalinkę* poświęconą tej jednostce napisał w 1992 r. Meho Puzić: *Zasto roniš suze majko, suze žalosne*.

W czasie wojny *Zmaj od Bosne* stał się nie tylko inspiracją dla mieszkańców Posaviny, ale również położonej w północno-wschodniej części Bośni i Hercegowiny Tuzli. Publikowano tam radykalną muzułmańską gazetę pod tytułem „Zmaj od Bosne”. Na jej łamach jeden z przedstawicieli muzułmańskiej partii SDA, blisko związany z prezydentem BiH Aliją Izetbegovićem, Adnan Jahić²⁶, mówił głośno o potrzebie utworzenia na terytorium BiH państwa opartego na prawdziwych islamskich wartościach. Według A. Jahicia, muzułmańska ideologia dominowałaby we wszystkich sferach życia codziennego bośniackich muzułmanów. Uważał on, że świeckim przywódcą muzułmańskiego państwa byłby Alija Izetbegović, a duchowym – przywódca Wspólnoty Religijnej w BiH, Mustafa Cerić²⁷. Poza tym na łamach „Zmaja od Bosni” pojawiały się artykuły, w których mowa była o tym, że każdy dobry muzułmanin powinien wybrać sobie Serba, którego zabije. Atakowano również radę miejską Tuzli, składającą się w dużym stopniu z nienarodowych partii, oraz specjalnego wysłannika Komisji Praw Człowieka ONZ do byłej Jugosławii, Tadeusza Mazowieckiego, za jego umiarkowane stanowisko wobec Serbów²⁸.

Na tym jednak nie kończyła się rola, jaką odegrał *Zmaj od Bosne* w czasie wojny. Podobnie jak w okresie II wojny światowej stał się również elementem propagandy. Dominująca w życiu publicznym bośniackich muzułmanów partia SDA (*Stranka demokratske akcije*) przedstawiała *Zmaja* jako wojownika o zachowanie autonomii bośniackiej, po to aby przekonać bośniackich muzułmanów o potrzebie kontynuacji wojny i do walki o zachowanie niepodzielności granic Bośni i Hercegowiny. Poza tym stał się *Zmaj* symbolem pojednania chorwacko-muzułmańskiego. Doskonale było to widoczne po podpisaniu porozumienia pokojowego między Chorwatami a muzułmanami w 1994 r. Z inicjatywy SDA w sarajewskim teatrze wystawiono sztukę, znanego ze współpracy z NDH, Ahmeda Muradbegovicia, pod tytułem *Husein Beg Gradašević*. Miała ona ukazywać więzi, jakie łączyły Chorwację z Bośnią oraz to, że Bośnia nigdy nie zginie:

U čuvenom razgovoru sa Turskim beglerbegom,
kada mu je Turski beglerbeg rekao:
„Nema više Bosne, a nece biti ni Bošnjaka, Huseine...
Gineš za državu koja nikad nije postojala niti će”
Husein Kapetan Gradašević mu je odgovorio sljedećim riječima:

kad pripadam junacima, Zmaja od Bosne, Idemo junaci Zmaja od Bosne, da ne gledam više suze žalosne
(Dlaczego matko ronisz łzy, smutne łzy, skoro należę do bohaterów, Smoka z Bośni, Idziemy bohaterzy Smoka z Bośni, nie spoglądając na smutne łzy; tłum. własne).

²⁶ Adnan Jahić – polityk z Tuzli, uważany za przywódcę panislamskiej grupy w SDA. Współpracował z redaktorami radykalnego czasopisma wydawanego w Zagrzebiu „Zmaj od Bosne” (O. Behmen, op. cit., s. 33).

²⁷ A. Jahić, *Krijeposna muslimanska država – filozofsko-sociološko razmatranje državno-pravnih i nacionalnih perspektiva bosanskih Muslimana*, „Zmaj od Bosne”, br. 51, 17.09.1993, cyt. za: „Dani”, br. 228, 09.10.2001; zob. też E. Redžić, op. cit., s. 177; B. Magaš, op. cit., s. 148-149; M. Velikonja, op. cit., s. 278).

²⁸ Ed. A. Amah, E. Fokas, *Islam in Europe: diversity, identity and influence*, Cambridge 2007, s. 110.

„Ima Bosne, beglerbeže i Bošnjaka u njoj!
Bili su prije vas i ako Bog da, biti će i poslije vas!”²⁹

W czasie wojny kult *Zmaja* najbardziej był widoczny w oblężonej Srebrenicy. Od początku za obronę tysięcy zgromadzonych tam muzułmanów odpowiadał były ochroniarz prezydenta Jugosławii, Slobodana Miloševicia, Naser Orić. Wsławił się on skutecznymi najazdami na pozycję wroga. Dzięki tym zwycięstwom wśród mieszkańców Srebrenicy zyskał sławę niepokonanego. Nazywano go *shehidem* (męczennikiem) oraz *Zmajem od Bosne*. Dodatkowo Orić umacniał ten wizerunek, poruszając się po Srebrenicy na białym koniu, nosząc długą brodę i chodząc w turbanie. O roli, jaką pełnił obrońca Srebrenicy wśród zgromadzonych tam muzułmanów, najlepiej świadczą pieśni napisane ku jego czci przez miejscowych guślarzy. W jednej z nich mowa jest o tym, że Srebrenica nie stanie się grobem dzięki Naserowi i jego wojownikom:

Naser Naser nas je vodijo
i sve borbe dobijo
To mora da zna
Ne tamnica ne groblica nece biti Srebrenica
Nikad na to nebi dali,
Naser Naser i ostali
Pucaj, pucaj dušmanine³⁰.

Z przydatności i waleczności srebrenickiego *Zmaja* doskonale zdawał sobie sprawę także prezydent BiH, Alija Izetbegović. Wielokrotnie wypowiadał się o nim jako o „Bożym darze dla Srebrenicy” czy „największym skarbie, jaki naród ma w czasie wojny”. W dowód tego uznania, w marcu 1994 r., nadał mu jedno z najwyższych odznaczeń w Bośni i Hercegowinie „zlatni ljiljan” (złota lilia). Dwa miesiące później prawdopodobnie prezydent BiH postanowił wycofać Oricia ze Srebrenicy i w ten sposób nadzieje na przetrwanie tysięcy zgromadzonych tam muzułmanów załamały

²⁹ W słynnej rozmowie z tureckim beglerbegiem, kiedy mu turecki beglerbeg powiedział: „Nie ma więcej Bośni i nie będzie więcej Bośniaków, Huseinie... Giniesz za państwo, które nigdy nie powstało i nie powstanie”. Husein Kapetan Gradašćević odpowiedział mu następującymi słowami: „Jest Bośnia, beklerbedže i Bošnjak w niej! Byli przed Wami, jeśli Bóg da, to i będą po was” (tłum. własne).

³⁰ Naser Naser nas prowadzi i wszystkie bitwy zwycięża, To się wie, Srebrenica nie będzie ani ciemnością, ani grobem, Nigdy do tego nie dopuściliby, Naser, Naser i inni, Strzelaj, strzelaj do wrogów (tłum. własne). Inną znaną sevdalinką poświęconą Naserowi Oriciowi jest: *Onaj heroj Naser vodio je svetnike. Oči ga ne vide, on se nikad ne krije, kad u borbu ide, zelena zastava, Srebrenice vije, gdje kapetan Naser teške bitke bije. Naser bije, krv se lije. Idu ljetne noći, Naser Kapetane kad ćeš nam doći, Srebrenicu čuva, ona neće pasti, nedamo, nedamo, ona nam je mati (...). Ova granica više neće biti više crna rijeka, Granica će biti Drina, Bosna domovina, To su momci od Gradašćevicia, Idu Zmaje i pomalu pjevaju* (Ten bohater Naser prowadzi zjawy, przed nikim się nie ukrywa, kiedy do boju idzie, zielona flaga. Srebrenica raduje się, gdy Naser prowadzi ciężkie boje. Naser bije, krew się lije. Nadchodzą letnie noce. Kapitanie Naser, kiedy do nas przyjdiesz. Srebrenicę chroni, ona nie upadnie. Nie damy, nie damy. Ona jest dla nas matką (...). Ta granica nie będzie więcej czerwoną rzeką. Granicą będzie Drina, bośniacka ojczyzna. To są chłopcy od Gradašćevicia. Idą Smoki i powoli śpiewają (tłum. własne).

się. Wojska serbskie bez większej trudności zajęły miasto i w ciągu następnych tygodni zamordowały ponad 8000 mużulmańskich chłopców i mężczyzn³¹. Można się również spotkać z opinią, że prezydent Stanów Zjednoczonych Bill Clinton domagał się odsunięcia Oricia ze Srebrenicy z powodu zbrodni, jakich dokonał on na ludności serbskiej. Natomiast zdaniem komendanta Drugiego Korpusu Armii Republiki BiH, generała Seada Delicia, srebrenicki *Zmaj*, obawiając się zemsty Serbów, po prostu uciekł.

Po wojnie odrodzenie *Zmaja* w życiu publicznym bośniackich mużulmanów ciągle trwało. Aby uhonorować jego dokonania dla Bośni, mużulmańscy działacze z partii SDA postanowili wybudować w jego rodzinnej miejscowości imponujący pomnik. Z jego wizerunkiem pojawiały się również znaczki pocztowe, zaś w rozgłoszeniach radiowych rozbrzmiewały na jego temat *sevdalinki*. Tuż po wojnie na sarajewskim stadionie odbył się koncert z udziałem jednego z najbardziej znanych interpretatorów tego gatunku muzyki – Safeta Isovicia. Razem z nim utwór pod tytułem *Zmaj od Bosne* śpiewało kilka tysięcy zgromadzonych tam mużulmanów.

Dla rządzącej po wojnie partii SDA, *Zmaj od Bosne* wykorzystywany był również do walki z ideologicznym wrogiem – postkomunistami. Szczególnie było to widoczne we wspomnianej już Tuzli, która w oczach religijnych działaczy z Sarajewa uchodziła za „czerwony bastion”. Działacze SDA, aby zmarginalizować ich rolę w życiu publicznym Tuzli, podjęli inicjatywę znoszenia komunistycznych nazwy ulic i klubów sportowych. W efekcie jak grzyby po deszczu powstawały kluby sportowe takie, jak: koszykarski „KK Zmaj od Bosne Tuzla”, karate „Zmaj od Bosne Tuzla”, kolarski „Zmaja od Bosne Tuzla”. Władze tego miasta, jak i wielu mieszkańców Tuzli, nie chciały jednak godzić się na te zmiany. Z sentymentem i dumą wspominali dokonania klubu koszykarskiego „Jedinstvo” (Zjednoczenie), który w 1989 r. osiągnął jeden z największych sukcesów w historii jugosłowiańskiej koszykówki – mistrzostwo Europy. W rezultacie wiele klubów sportowych w Tuzli podzieliło się i przystępowało do niektórych rozgrywek ligowych pod nazwą „Zmaj od Bosne” i „Jedinstvo”.

Dużą rolę w przebudzeniu pamięci bośniackich mużulmanów o *Zmaju* odegrali mużulmańscy historycy i publicyści. Prym wiódł pochodzący z Gradačaca profesor Wydziału Historycznego w Sarajewie, Husnija Kamberović. Razem z innymi mużulmańskimi historykami (m.in. Mustafą Imamovićem, Ahmedem Aličićem, Sadikiem Šehiciem) w swoich pracach naukowych kontynuował linię ideologiczną narzuconą przez rządzącą partię SDA i przedstawiał powstanie przeciw sułtanowi, na którego czele stał *Zmaj od Bosne*, jako wyraźny znak narodowego odrodzenia bośniackich mużulmanów³².

³¹ Więcej na temat zajęcia Srebrenicy przez Serbów, zob. M. Waldenberg, *Rozbicie Jugosławii od separacji Słowenii do wojny kosowskiej*, Warszawa 2005.

³² Zob. A. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo 1996; M. Imamović, *Historija Bošnjaka. Borba za autonomiju Bosne – Husein-kapetan Gradašćević*, Sarajevo 1997; H. Kamberović, *Husein-kapetan Gradašćević (1802-1834): Biografija: uz dvjestu godišnjicu rođenja*, Gradačac 2002; S. Šhic, *Ustanak „Zmaja od Bosne”, Storiya o krajiškoj legendi Hasanagi Pečkom, „Oslobođenje”*, br. 321319, 26.03.2007, s. 41; S. Šhic, *Zmaj od Bosne: Husein-Kapetan Gradašćević*, Tuzla 1991; S. Šhic, *Zmaj od Bosne: Zmaj od Bosne: Husein-Kapetan Gradašćević*, Wuppertal 1994.

Wydaje się, że ich starania przyniosły oczekiwane efekty. Bośniaccy muzułmanie coraz częściej identyfikują swoich bohaterów ze *Zmajem*. Takim mianem okrzyknięci zostali piłkarze reprezentacji narodowej Bośni i Hercegowiny, którzy w eliminacjach do mistrzostw świata w RPA w spektakularny sposób pokonali m.in. Belgię (4:1). Na szacunek, jakim darzy się jedenastkę *Zmajeva* wpływa również to, że duża część z nich urodziła się poza granicami Bośni i Hercegowiny bądź w czasie wojny wyemigrowała do Europy Zachodniej. Pomimo to są dumnymi *Bošnjakami* i chcą reprezentować barwy swojej ojczyzny³³. Za największego *Zmaja* tej reprezentacji bośniackie media uważają Edina Džeko. W sezonie 2009/10 został on królem strzelców Bundesligi, z kolei w 2009 r. w Bośni i Hercegowinie wybrano go na idola narodu (*Idol nacije*)³⁴.

Podsumowując, możemy dojść do wniosku, że odrodzenie *Zmaja od Bosne* w latach dziewięćdziesiątych było wynikiem liberalizacji życia publicznego w BiH, ataku Serbów na dziedzictwo kulturowe muzułmanów oraz propagandowej polityki kierowanej przez muzułmańską partię SDA. Odrodzenie *Zmaja od Bosne* było również wynikiem potrzeb samych bośniackich muzułmanów. Pamięć o nim wśród nich nie zamarła pomimo komunistycznej cenzury. Pozostał dla nich symbolem osoby nieustraszonej, wojownikiem o dumę Bośni. *Zmaj od Bosne* najczęściej ukazywał się im w najbardziej krytycznych chwilach w ich życiu. Doskonale było to widoczne w oblężonej Srebrenicy i Gradačacu, gdzie bośniaccy muzułmanie tworzyli oddziały paramilitarne ku czci legendarnego rycerza oraz utożsamiali lokalnych obrońców z jego postacią.

“DRAGON OF BOSNIA” IN TRADITION OF BOSNIAN MUSLIMS YESTERDAY AND TODAY

Summary

The legendary knight Gradašević Husein has played an important role in the history of Bosnian Muslims. In the first half of the 19th century, he headed the uprising against the sultan's reforms, which aimed to Europeanization of the Ottoman Empire. Victory over the Sultan's army brought Gradašević fame. In recognition of this inhabitants of Bosnia gave him the nickname of the *Zmaj od Bosne* (Dragon of Bosnia). Memory of Bosnian Muslims by Bosnian knight has survived the centuries. A major role in this process played both the

³³ Sanel Jahić urodził się we Francji, Haris Medunjanin w Sarajewie. W czasie wojny przeniósł się do Holandii. Jego ojciec zginął w czasie oblężenia Sarajewa; Zlatan Muslimović urodził się w Szwecji, Emir Spahić w Chorwacji, Miralem Pjanić w Bośni. Na początku wojny jego rodzina przeniósł się do Luksemburga; Zvezdan Misimović urodził się w Niemczech. Jego rodzice wyemigrowali z Jugosławii w latach siedemdziesiątych.

³⁴ *Jedanaest najskupljih „Zmajeva”: Reprezentacija Bosne i Hercegovine vrijedna 94 miliona eura*, <http://www.24sata.info/sport/fudbal/27763-Jedanaest-najskupljih-Zmajeva-Reprezentacija-Bosne-Hercegovine-vrijedna-miliona-eura.html>. Aktualizacja: 05.06.2010.

Austro-Hungarian monarchy and pro-fascist NDH (Independent State of Croatia). In Communist Yugoslavia, as an opponent of modern reforms, Zmaj became the subject of discrimination. Bosnian warrior to the renaissance occurred again in the 1990s. In Bosnia and Herzegovina military forces were created, bearing the name of the Zmaj od Bosne. There are publications in which Zmaj, depicted as the leader of the autonomous movement in Bosnia, sang traditional islamic songs known as *sevdalinka* about the legendary knight. Moreover, during the war in 1992-1995, many residents of Muslim enclaves (mostly Gradacac and Srebrenica) used to call Zmaj a local defender.